

DIANA SZARY-MATUSZKOWIAK

Paweł Bernacki, *Polska książka artystyczna po 1989 roku w perspektywie bibliologicznej*,
Wrocław: Oficyna Wydawnicza ATUT 2020, s. 380.
ISBN 978-83-7977-482-1

Publikacja *Polska książka artystyczna po 1989 roku w perspektywie bibliologicznej*, autorstwa dra Pawła Bernackiego z Instytutu Informacji Naukowej i Bibliotekoznawstwa Uniwersytetu Wrocławskiego, jest próbą naukowego stworzenia pełnego spektrum książek artystycznych oraz uporządkowania terminologicznego chaosu, jaki powstał wokół zjawisk łączenia sztuki plastycznej z literaturą. Forma kodeksu jest dla autora skostniała; książki artystyczne mają poruszyć cały świat literacki. Paweł Bernacki stara się ukazać wzniosłość, piękno i osobliwość nowych form literackich.

Ustalenia zawarte w tomie są kamieniem milowym w dziedzinie zagadnień dotyczących książki artystycznej – i to zarówno dla badaczy, jak i dla osób pragnących zgłębić temat, dla tych, którzy dopiero chcą poznać złożoność i oryginalność książek artystycznych.

Artyści bawią się formą, korespondują nierzadko z wysoką sztuką, próbują oddziaływać na odbiorcę o wiele mocniej niż przez treść zapisaną w kodeksie. Badacze, próbując klasyfikować to, co dzieje się w świecie książek artystycznych, tworzą mylące pojęcia, niewłaściwie przypisują dane dzieła do terminów, które ich nie dotyczą. Paweł Bernacki w tyglu pojęć i mętliku odmiennych poglądów badaczy daje przejrzysty zarys i mapę zjawisk łączenia sztuki wizualnej z literaturą.

Zarówno historia powstawania takich publikacji, miejsce ich narodzin, jak i celowość, sens, a przede wszystkim formy książek artystycznych są odmienne. Autor prezentuje wyrazisty i klarowny podział między

książką piękną, *livre de poche*, polską książką artystyczną, *artist's book*, *book of art*, sztuką książki czy wreszcie literaturą. Przytacza poglądy twórców *artist's book*, którzy pragną, by ich dzieła opuściły mury galerii i trafiły do mas, aby sztuka stała się dostępna dla każdego. Polska książka artystyczna to eksponaty w muzeach, unikaty, elitarne i awangardowe.

Wielką wartością dzieła Bernackiego jest zwrócenie uwagi na różnorodność książek związanych ze sztuką. Nie tylko systematyka pojęć jest zaletą tej publikacji. Lektura dzieła Bernackiego przynosi wiele na temat nośników książek artystycznych, aspektów pracy wydawniczej (w wypadku pięknej książki), zaangażowania twórców w świat sztuki książki. Można z powodzeniem dowiedzieć się, co jest istotą książki artystycznej oraz jak głębokie i wieloaspektowe bywa pojęcie sztuki w rozumieniu książki artystycznej.

Ale są i minusy publikacji... Spójność zakłóca ciągła polemika autora z przytoczonymi myślami innych badaczy. Wokół książki artystycznej narosło wiele nazwennych trudności. Autor nie kończy jednak dyskusji z cudzymi definicjami, co powoduje, że – zamiast zdjęć obiektów, których dotyczy treść – strony są przepełnione cytatami. Często napotykamy słowa Zenona Fajfera (cenionego twórcy literatury), który pięknie potrafi uchwycić problematykę książek artystycznych. Choć dzieło jest naukowym, niezwykle rzetelnym opracowaniem tematyki książek artystycznych, brakuje dobrej fotografii w tekście, a to powoduje, że czytelnik może stracić z pola widzenia sedno problemu, głównie przez niemożność wyobrażenia sobie tego, co autor chciał przekazać i czego dotyczy powstały wywód. Obiekty opisane w dziele Bernackiego zdają się czekać na powstanie katalogu lub albumu książek artystycznych.

Wydawało się, że „książka zmienia się poprzez fakt, że pozostaje niezmienna, podczas gdy świat wokół niej podlega zmianom”¹. Paweł Bernacki pokazuje tymczasem, jak wielu przeobrażeniom podlega literatura współczesna. Książki, które przez formę obcuja ze sztuką i wyzwala ją się z postaci kodeksu, wprowadzają niemałe zamieszanie w całej naszej kulturze, nie tylko piśmiennej. Wraz z nastaniem książek artystycznych zmienia się sposób obcowania z literaturą, zmienia się odbiorca, zmienia się miejsce kontaktu z książką. Dotychczas postrzegaliśmy książki tak samo – tekst był treścią dzieła, rodzaj druku wiązał się z techniką wykonania egzemplarzy, kodeks był zawsze nośnikiem treści, który ułatwiał szybką lekturę utworu. *Polska książka artystyczna po 1989 roku...* daje sposobność do tego, by w książkach – wyłamujących się z powszechnie

¹ R. Chartier, *La lecture: une pratique culturelle. Débat entre Pierre Bourdieu et Roger Chartier*, w: *Pratiques de la lecture*, Paris 1985, s. 290.

dostępnych konwencji – znaleźć okazję do obcowania z literaturą na innym poziomie, otwierającym nowe sposoby interpretacji dzieła, staniemy się świadkami powstawania nowego rodzaju literatury, w której materia tekstu wpływa na sens utworu, a dzieło porusza nie tylko intelekt.

Książka artystyczna jako przedmiot badań jest bliska naukom: historii sztuki, medioznawstwu, literaturoznawstwu, bibliologii. Od kiedy pojawiła się dyscyplina księgoznawstwa, w jej zakres weszło zainteresowanie obecnością sztuki w książce. Księga to nie tylko tekst, składają się na nią praca introligatorska, projekt typograficzny, ilustracje. Paweł Bernacki w swoich dociekaniach książkę artystyczną osadza na gruncie bibliologicznym.

Pierwsza część publikacji dotyczy problemów terminologicznych w kontekście geografii i historii książek artystycznych. Czy książka artystyczna jest kolejnym etapem ewolucji formy księgi? Treść dzieła, jego przekaz w zupełnie nowatorski i wielowymiarowy sposób działają na odbiorcę, gdy uwolni się je z formy zdań, liter, następujących po sobie stronic. Artyści niejednokrotnie zaprezentowali czytelnikom, jak zmiany w konstrukcji przestrzennej tekstu oraz przekształcenia funkcji tekstu oddziałują na wyobraźnię czytelnika i interpretację utworu. W ostatnich dekadach tradycyjne książki miały stać się coraz bardziej komfortowe w użytkowaniu i przechowywaniu, tanie i dostępne dla wielu. Nośniki wirtualne, równoległe do tradycyjnych książek, mają służyć odbiorcom swoją funkcjonalnością, prostotą i łatwym dostępem. Książki artystyczne łamią wszelkie schematy dotyczące formy kodeksu, tekstu, materialności, dostępu, korelacji z literaturą czy sztuką wizualną. Są niezwykle różnorodnym zjawiskiem, pełne przepychu, awangardowe, w formie instalacji, związane z ilustracją lub fotografią, niektóre wywodzą się z demokratycznych prądów w sztuce. Autor we wstępie podkreśla, że omawiane zagadnienie wymyka się klasyfikacjom, jest trudne do scharakteryzowania; często mylnie określa się książkami artystycznymi prace, które nimi nie są. Dowiadujemy się wiele na temat napięć związanych z relacją między tekstem a jego graficzną oprawą, materialnością książki.

Nowe pojęcie sztuki książki zostaje mocno oddzielone od książki artystycznej. Sztuka książki jest dyscypliną, do której należą: ilustracje, typografia, introligatorstwo i inne elementy związane z projektowaniem i wydawaniem pięknych i/lub funkcjonalnych publikacji. Współczesna sztuka książki jest bliższa książce pięknej, ilustrowanej, fotograficznej, odrębne zagadnienie stanowi książka artystyczna.

Ciekawym zjawiskiem jest *artist's book*, której nazwą niewłaściwie operują polscy badacze. Autor stawia wyraźną granicę, *artist's book* powstała

w latach 60. i 70. XX wieku w Stanach Zjednoczonych i zachodniej Europie. Odmienne od zamierzeń polskich twórców, zachodni artyści dokonują rewolucji w komunikacji społecznej, książka zostaje niejednokrotnie wydana jako broszura i umasowiona. Dzieło sztuki demokratycznej ma trafić do wszystkich obywateli bez względu na płeć, wykonywany za wód, wykształcenie. Broszury wydawane przez artystów pojawiają się w codziennej przestrzeni zwykłych ludzi, w księgarniach, kioskach, domach handlowych, perfumeriach itd.

Podstawową funkcją książki tradycyjnej jest komunikowalność, warstwa materialna organizuje słowo pisane, treść wypełnia stronicę. Środki ekspresji książkowej są niezwykle ubogie, książki tradycyjne mają klarowną konstrukcję.

Intrygującym, niedającym się w pełni sklasyfikować wyjątkiem jest średniowieczna *Book of Kells*, irlandzki dorobek artystyczny, uznany za dziedzictwo narodowe i chrześcijański zabytek. Manuskrypt ten, przez UNESCO wpisany na listę *Pamięć Świata*, cechują walory artystyczne i kulturowe. Został on uznany przez licznych specjalistów nie za księgę, lecz za przejaw sztuki.

Jeśli dzieło, począwszy od samej idei jego powstania i projektu, ma być dziełem sztuki i jedynie nawiązywać do księgi, to jest to dzieło-książka (ang. *bookwork*). Polskie książki artystyczne od samego początku miały istnieć jako dzieła sztuki, dlatego były poza zasięgiem obiegu księgarskiego. Cechą podrzędną polskiej książki artystycznej jest komunikacja społeczna, najistotniejsze jej cechy wiążą się z estetyką i ekspresją. Rodzime książki artystyczne to niekiedy masywne rzeźby, subtelne prace wykonane z płótna, różnorakie bryły, instalacje, ich rolą nie jest przekaz informacji.

W rozdziale *Kolekcja „Polskiej książki artystycznej z przełomu XX i XXI wieku” w ujęciu księgoznawczym* autor przybliżył kolekcję, nie pomijając żadnego dzieła, stara się wpisać wszystkie w obszerną tabelę. Powstaje więc ujęcie bibliologiczne, zjawisko jednak trudne do uproszczenia i ujęcia w schematyczne kolumny tabeli. Zagadnienie książki artystycznej jest nowym nurtem w sztuce, powstałym na bazie inspiracji księgą. Dla artystów tworzących w tym duchu książka stanowi wartość samą w sobie, niezależnie od literackich czy naukowych konotacji.

W pierwszych dekadach XX wieku, w okresie obowiązującej w sztuce wielkiej awangardy, artyści eksperymentują z tradycją księgi. Ich prace odnoszą się do księgi, zawierają inspiracje księgą, ale równocześnie nią nie są. Z tego nurtu i pierwszych przełomowych prac narodzi się w Polsce ruch książek artystycznych.

Część druga pracy Pawła Bernackiego traktuje o relacjach między tekstem literackim a formą wizualną dzieła. Znajdziemy tutaj informacje na temat pięknej książki, książek-obiektów, liberatury i innych.

Piękna książka ma swój początek w dwudziestoleciu międzywojennym; wtedy introligatorstwo rozwijało się jako branża, w której dba się o kunszt, ideę, równowagę między dziełem literackim a wydaną książką. W nurcie tym znajdziemy publikacje takich oficyn, jak: Wydawnictwo Artystyczne Kurtiak i Ley, Correspondance des Arts, Zaułek Wydawniczy „Pomyłka” i innych. Dla przykładu tomik poezji Haliny Poświatowskiej, zatytułowany *Ogień Zielonych Księżyców* (Wydawnictwo Artystyczne Kurtiak i Ley), oddziałuje niezwykle mocno. W przemyślany sposób zaprojektowany tomik wpływa na emocje, czytelnik ma możliwość zbudowania niemal intymnej więzi z pisarką. Wyraźne nuty zieleni w obudowie tomiku, liczne podobieństwa do albumu, kopie rękopisów i fotografie czy wreszcie ulubiony konwaliowy zapach pisarki przybliżają nam niezauważoną dotąd cechę Haliny Poświatowskiej – żywotność, piękną energię do tworzenia, witalność jej poezji, umiłowanie zmysłowości, a więc aspektu życia.

Nierzadko drogie piękne książki to wysokiej jakości dzieła, w zamyśle często minimalistyczne, bardzo konceptualne. Warstwa estetyczna jest istotną formą przekazu.

O książkach-obiektach autor pisze w kolejnym rozdziale, przybliża nam ich historię, analizuje, czym są. Ważnymi elementami w genezie książek-obiektów były futuryzm i dadaizm w sztuce. Polscy artyści w swoich pracach wyrażali bunt przeciw utartym konwencjom, stylistykę książki stawiali ponad treścią. W Poznaniu działała grupa Bunt, w Krakowie formiści, powstała również żydowska grupa Jung Jidisz. Futurysty chcieli mocno zaakcentować oryginalność, stąd niestandardowo opracowywali tekst. Znaczenie słów zależne było od ich kształtu, umiejscowienia w dziele. Kluczowe było to, że postulat zabawy treścią przysłonił znaczenie treści.

W 1982 roku poznańska galeria AT znamienią wystawą *Książka i co dalej* mocno rozbudziła wrażliwość i otwartość na nowy dogmat w sztuce – książka nie zawsze jest przedmiotem do czytania. Książki-obiekty cały czas ewoluują, są tworzone od dwudziestolecia międzywojennego, przez lata 60. aż po dzień dzisiejszy. Autor przytacza liczne przykłady książek-obiektów. Znamienią pracą dla współczesnych, pracą pełną nurtujących nas pytań odnośnie do przyszłości książki jest publikacja Małgorzaty Lasockiej pt. *Książka czy Komputer*. Laptop kontra książka, a może ich kooperacja i współistnienie? W papierze czerpanym wydania autorka zamieściła chipy z wierszami polskich poetów. Ekran przedstawia zwykły

tekst. Książka podłączona do komputera znajduje się na nim w pracy artystki. Czy transformacja książki, myśli ludzkiej i kształtu naszej kultury zachodzi teraz w naszym świecie?

Według Bernackiego ważnym momentem jest utworzenie kolekcji ponad 140 książek-objektów, kolekcji nazwanej *Polska książka artystyczna z przełomu XX i XXI wieku*. Zbiór ten pozwala zobrazować, co powstało na styku sztuki wizualnej i literatury oraz książki po prostu. Intrygują dzieła Sołaja, deseczki z wypisanym Dekalogiem, tudzież *Miękka książka* służąca do głaskania. Dorobek polskich artystów niewątpliwie otwiera nowe horyzonty dla rozwoju nie tylko książki artystycznej czy książki w ogóle, ale i dla innych poczynań.

Choć wszyscy zaangażowani czytelnicy kojarzą intuicyjnie, czym jest liberatura, Bernacki w rozdziale *Liberatura – książka w służbie tekstu. Zarys historii i analiza wybranych dzieł* pisze o niej jak o nowej dziedzinie pisarstwa, o jej idei, rdzeniu wartości i przyczynach powstania. Przytacza słowa Zenona Fajfera, według którego kryzys we współczesnej literaturze zaleczyć może rewizja głównych dogmatów, które blokują inwencję pisarzy. Dzieło literackie, książka, forma, czas, przestrzeń mają zostać przemyślane na nowo. Każdy element księgi ma mieć znaczenie, materia zostaje uwolniona, kodeks nie jest jedynie formą pisarską.

Paweł Bernacki wspomina o hipertekstowej powieści Radosława Nowakowskiego, która została wydana w formie płyty CD w 2005 roku przez korporację Ha!art. Fabuła tekstu *Koniec świata według Emeryka* ma związek z legendą o świętokrzyskim rycerzu. Kompozycja tekstu nawiązuje do chaotycznego lotu owada, artysta przedstawia różne wymiary poruszania się muchy, słowa naśladują jej dźwięki, zagospodarowanie przestrzeni przez słowa imituje jej kształt i lot. Niekiedy widzimy to, co widzi i być może myśli mucha, narysowane słowami Nowakowskiego. Czy mucha staje się prekursorem, owadem jak w efekcie motyla, który zmienił losy świata? Dzieło zachęca do swobodnego poruszania się po tekście, który jest niezwykle dynamiczny. Linkami przechodzimy do innych stron lub obrazów, wirtualny świat wydaje się materialny. Cybertekst jest nieliniowy i wciągający. Nie wszystko można wyrazić słowami, literatura nie jest tylko tradycją ustną i pisemną, liberatura wydaje się doskonale uzupełniać osiągnięcia kultury.

Autor dostrzega jeszcze jeden aspekt książki artystycznej. Eksperymenty, jakie poczynili artyści z księgą, oddziałują jeszcze dalej, nowe idee rozwijane są w arteterapii (w tym w biblioterapii), happeningach czy instalacjach, w nowoczesnym projektowaniu, wszędzie tam, gdzie pojawia się tekst.

Paweł Bernacki jest erudytą, omawiane pojęcia pokazuje na wielu płaszczyznach współczesnych nauk, operuje pięknym językiem, trafiając w sedno problemów, jakie powstały w kontekście książki artystycznej. Jego praca rozbudza apetyt na dalsze eksplorowanie tematyki książek artystycznych. Choć publikacja *Polska książka artystyczna po 1989 roku w perspektywie bibliologicznej* wydaje się przegadana, to znajdziemy w niej mnóstwo szczegółowych rozważań, skrupulatnych analiz i przede wszystkim pięknych przykładów książek artystycznych i innych podobnych zjawisk w księgarstwie i sztuce. Praca ta jest mocną bazą do dalszych poszukiwań i eksperymentów z książką. Niewątpliwie wartościowy byłby katalog z fotografiami prac dorobku polskich artystów.

Tekst wpłynął do Redakcji 5 października 2020 roku.

